

11 Юрків, С. “Вибране” Івана Маслова. *Літературна Україна*. 1998. 28 травня. С. 3.

12 Ющенко, О. В селі Тернівці “Терен” заспівали... *Панорама*. 1999. № 42. С. 1–2.

3. У. ШВЕДАВА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

ПРЫНЦЫПЫ ЎКЛАДАННЯ НОВАГА ТЫПУ СЛОЎНІКА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Сучасная беларуская фразеаграфія характарызуецца шырокім спектрам прызначэння, адбору і фіксацыі фразеалагічных адзінак беларускай мовы. У сваёй сукупнасці фразеалагічныя слоўнікі адлюстроўваюць рознае разуменне межаў фразеалогіі, фіксуюць розны фактычны матэрыял паводле яго распаўсюджвання, выкарыстання, у параўнанні і супастаўленні з фразеалагічнымі адзінкамі роднасных і далёкароднасных моў, з улікам розных стылістычных мэт прызначэння і інш. І зразумела, што кожны тып фразеалагічных слоўнікаў вызначаецца рознымі прынцыпамі адбору матэрыялу, характару яго падачы, пабудовы слоўнікавага артыкула, яго зместу і аб’ёму і інш.

Так, першым слоўнікам фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы, які быў прызначаны для сярэдняй школы, з’яўляецца “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” Н. Гаўрош, І. Лепешава, Ф. Янкоўскага, пад рэдакцыяй Ф. М. Янкоўскага (1973), змест якога складаюць 1500 найбольш шырокаўжывальных фразеалагізмаў, зафіксаваных у мастацкіх творах беларускіх пісьменнікаў.

Значна пазней літаратурная фразеаграфія беларускай мовы папоўнілася двухтомным “Фразеалагічным слоўнікам беларускай мовы” (1993) І. Я. Лепешава, які ў 2008 годзе быў прадстаўлены другім выданнем – “Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы”, у якім, у параўнанні з першым выданнем, павялічана колькасць фразеалагізмаў амаль на 800 адзінак, а ўсяго зафіксавана каля 7000 фразеалагічных адзінак беларускай літаратурнай мовы ў так званым “вузкім” разуменні фразеалогіі. Гэты слоўнік вызначаецца цэлым шэрагам асаблівасцей, паколькі кожны яго артыкул складаецца з загаловачнага фразеалагізма, граматычнай, стылістычнай,

семантычнай характарыстык, ілюстрацыйнага матэрыялу з пазначэннем крыніцы, якой з'яўляецца класічная і сучасная беларуская літаратура; выконвае дадаткова яшчэ функцыі сінанімічнага і антанімічнага слоўнікаў фразеалагізмаў. Іншымі словамі, гэты слоўнік, як адзначае М. А. Даніловіч адносна першага яго выдання, з'яўляецца выдатнай падзеяй “не толькі ў грамадска-культурным жыцці Беларусі, але і значным укладам у славістыку ўвогуле” [1, с. 47].

І. Я. Лепешаў з'яўляецца і першым укладальнікам “Этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў” (2004), які вырас з некалькіх папярэдніх прац фразеолога і ўключае каля 1750 фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Асабліва шырока прадстаўлены дыялектныя фразеалагічныя слоўнікі беларускай мовы, якія фіксуюць, тлумачаць і ілюструюць фразеалагізмы, што характэрны для розных рэгіёнаў Беларусі. Слоўнікі гэтага тыпу прадстаўлены шматлікімі выданнямі, сярод якіх “Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне” Ф. М. Янкоўскага (1968), “Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі” Е. Мяцельскай і Я. Камароўскага (1972), тры выпускі слоўніка фразеалагізмаў з гаворак Мсціслаўшчыны Г. Ф. Юрчанкі (“І коціца і валіца” (1972), “І сячэ і паліць” (1974), “Слова за слова” (1977), “Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны” (2000) М. А. Даніловіча і інш.

На сённяшні дзень беларуская фразеаграфія мае значныя здабыткі і ў падрыхтоўцы перакладных слоўнікаў фразеалагізмаў беларускай мовы ў параўнанні з фразеалагічнымі адзінкамі рускай (Киселёв И. “Русско-белорусский фразеологический словарь” (1991), Санько З. “Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем” (1991), польскай (Аксамітаў А., Чурак М. “Беларуска-польскі фразеалагічны слоўнік” (2000), чэшскай (Каліта І. “Чэшска-беларускі фразеалагічны слоўнік” (2018), у супастаўленні з нямецкай (Мілач С. “Слоўнік фразеалагізмаў з кампанентамі-заонімамі: на матэрыяле беларускай і нямецкай моў” (2010), яўрэйскай (Астравух А. “Ідыш-беларускі слоўнік з прыказкамі, прымаўкамі, прыгаворкамі, выслоўямі...” (2008), англійскай (Арцёмава В. “Беларуска-англійскі ідэаграфічны слоўнік фразеалагізмаў з прасторавай семантыкай” (2014), Корсак Л., Марціновіч Л. “Англа-беларускі слоўнік фразеалагізмаў параўнальнага тыпу” (1984), Кулік Л., Ляшчынская В. “Англа-беларускі слоўнік саматычных фразеалагізмаў = Беларуска-англійскі слоўнік саматычных фразеалагізмаў” (2010), Гаўрыловіч В. Г., Ляшчынская В. А. “Англійска-беларускі слоўнік заонімных фразеалагізмаў” (2019) мовамі і нават некалькіх моў (Левченко О.

“Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь” (2011).

Фразеалагічныя слоўнікі мовы твораў пісьменнікаў у беларускай фразеаграфіі прадстаўлены, на жаль, толькі двума выданнямі. Першым у беларускай фразеаграфіі такога тыпу слоўнікам, які ўключае поўную функцыянальна-семантычную і лексіка-граматычную характарыстыку фразеалагізмаў, праўда, у шырокім разуменні аб’екта фразеалогіі, аднаго аўтара, стаў “Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа” пад рэдакцыяй А. С. Аксамітава (1993). Другі – “Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы” В. А. Ляшчынскай, З. У. Шведавай (2007), які ўключае каля трох тысяч уласна фразеалагічных адзінак, паколькі па-за межамі іх знаходзяцца прыказкі і прымаўкі. У абодвух слоўніках знайшлі адлюстраванне агульнамоўныя, дыялектныя, кніжныя, фальклорныя, а таксама індывідуальна-аўтарскія фразеалагізмы, ужытыя ў мове твораў класікаў беларускай літаратуры.

У апошні час у лінгвістыцы актыўна дзейнічае працэс пераасэнсавання ролі мовы ў генерыраванні і функцыянаванні асноўных механізмаў кагніцыі чалавека і яго культурнастваральнай дзейнасці. Акцэнт пры гэтым змяшчаецца ў бок разумення мовы не толькі як сродку камунікацыі, але і як сродку культурнага кода нацыі. Мова выступае інструментам канцэптуалізацыі і спосабам фіксацыі вынікаў гэтага працэсу – нашай карціны свету, нашых ведаў аб ім. Лінгвакагнітыўны і лінгвакультуралагічны падыход да вывучэння мовы і яе адзінак абапіраецца на ідэю аб акумулятыўнай функцыі мовы, дзякуючы якой у мове адлюстроўваецца, захоўваецца і перадаецца духоўны і практычны вопыт народа.

Адпаведна і развіццё фразеалогіі ў апошнія дзесяцігоддзі вызначаецца, з аднаго боку, інтэнсіўнасцю, з другога – адметнай, побач з традыцыйна складзенай, аргументацыяй тэарэтычных асноў пазнання фразеалагічных адзінак, што і тлумачыцца адметнай рысай лінгвістыкі канца XX – пачатку XXI стст., калі выяўляецца імкненне да пазнання мовы як антрапалагічнага феномена, калі мова інтэрпрэтуецца як канструктыўная ўласцівасць чалавека, а чалавек вызначаецца як чалавек менавіта праз мову, калі вывучэнне мовы “не заключае ў сабе канчатковай мэты, а разам з усімі іншымі галінамі службыць вышэйшай і агульнай мэце сумесных памкненняў чалавечага духу, мэце пазнання чалавекам самога сябе і сваіх адносін да ўсяго бачнага і скрытага вакол сябе” [2, с. 283]. Найбольш культураноснымі адзінкамі кожнай мовы па праву лічацца фразеалагізмы, якія нездарма называюць мікратэкстамі, лінгвістычнымі знакамі, якія абазначаюць

складаныя дэнататы нашай рэальнасці, якімі часта з'яўляюцца цэлыя сітуацыі. У фразеалагізмах намінацьная функцыя саступае месца экспрэсіўнай, эмацыянальнай і характарыстычнай. Утвараючы фразеалагізмы, чалавек апісвае, характарызуе і ацэньвае свет у яго праяўленнях, выражае і перадае сваё ўяўленне пра свет і пра сябе ў гэтым свеце, дае сваю ацэнку, вызначае адносіны і выступае тварцом створаных ім акультураных уяўленняў. Іншымі словамі, фразеалагічныя адзінкі кожнай мовы носяць выразна выражаны антрапацэнтрычны і культурацэнтрычны характар. А паколькі фразеалагізмы амаль поўнасьцю прысвечаны чалавеку, адлюстроўваюць яго жыццё, яго ўяўленні пра свет і пра сябе ў свеце, то менавіта яны выступаюць адной з важнейшых крыніц для характарыстыкі канцэпту “Чалавек”.

Вывучэнне фразеалагічных адзінак беларускай мовы як адзінак не толькі мовы, але і “мовы” культуры, суаднясенне іх з канцэптамі культуры, інтэрпрэтацыя, ці тлумачэнне, фразеалагічных адзінак у “прасторы” гэтых канцэптаў далі штуршок да складання новага тыпу слоўніка фразеалагізмаў, у якім быў бы адлюстраваны вобраз чалавека, дакладней, вобраз беларуса, скрозь прызму фразеалагічных адзінак.

У задачы складальнікаў слоўніка ўваходзіць найперш адбор фразеалагізмаў і іх класіфікацыя паводле таго ці іншага параметра, аб'екта характарыстыкі чалавека праз яго фразеалагічнае абазначэнне, дзе асноўным з'яўляецца характарыстыка і ацэнка чалавека як выканаўцы дзеяння, як маўленчай асобы, што вызначаецца знешнімі і ўнутранымі асаблівасцямі, розным узроўнем разумовых здольнасцей, адносінамі з іншымі і да іншых людзей і інш.

Новы слоўнік, які названы “Вобраз чалавека ў беларускай фразеалогіі”, стане першай спробай фразеаграфічнага тэматычнага сістэмнага збору фразеалагізмаў, што функцыянуюць у беларускай мове і характарызуюць чалавека як носьбіта мовы, прадстаўляюць матэрыял для вызначэння менталітэту беларусаў, іх светаразумення і светаўспрымання, вызначэння асноўных параметраў і ацэнак самога сябе, важнейшых правілаў і ўстановак жыцця.

Матэрыялам для слоўніка паслужылі літаратурныя і дыялектныя фразеалагізмы беларускай мовы, фразеалагізмы з мовы твораў Янкі Купалы і Якуба Коласа, што зафіксаваны ў слоўніках. Сабраныя фразеалагізмы вобразна, дакладна, сцісла па форме і аб'ёмна па змесце ўсебакова характарызуюць і ацэньваюць чалавека паводле розных аспектаў яго існавання. Менавіта гэта і стала адпраўным прынцыпам, які стаў асноўным пры ўкладанні слоўніка: класіфікацыя,

дыферэнцыяцыя сабраных фразеалагічных адзінак паводле адлюстраванага ў іх пэўнага аспекта з жыцця чалавека, напрыклад, яго наймення, якое найбольш скіравана да характарыстыкі і ацэнкі, знешняга выгляду (рост, памер, твар, адзенне, абутак, ежа, напоі і інш.), сямейных і роднасных сувязей, матэрыяльнага становішча (бедны, багаты), маўленчай і працоўнай дзейнасці, руху і перамяшчэння ў прасторы, узаемадносін з людзьмі, інтэлектуальных здольнасцей, эмацыйных адчуванняў і пачуццяў – увогуле жыцця чалавека ва ўсіх і розных яго праяўленнях.

Усяго выдзелена 14 асноўных тэматычных груп, якія ў сваю чаргу падраздзяляюцца на больш дробныя групы і падгрупы. Напрыклад, тэматычная група фразеалагізмаў “Рух, перамяшчэнне” складаецца з сямі падгруп, у складзе кожнай з якіх фразеалагізмы даводзяць пра розныя дзеянні чалавека, што звязаны з рухам ці перамяшчэннем у прасторы, – 12.1 “Ісці, хадзіць, рухацца”, спосабам яго ажыццяўлення – 12.2. “Ісці, хадзіць, прыходзіць, бегчы, уцякаць як”, накірункам ці мэтай такога дзеяння – 12.3 “Хадзіць, рухацца адкуль, куды, за чым і калі”, 12.4 “Заходзіць, наведвацца – не заходзіць, не быць; калі, колькі часу”, 12.5 “Прыходзіць, з’яўляцца нечакана, недарэчы, не ў пару ці ў патрэбны час”, 12.6 “Хадзіць, бадзяцца недарэчы, не ў пару” і 12.7 “Уцякаць, знікаць, адсутнічаць, прапасці”.

Асобныя з вызначаных падгруп могуць яшчэ дадаткова падзяляцца, як, напрыклад, падгрупа 12.2. “Ісці, хадзіць, прыходзіць, бегчы, уцякаць як”, у якой у залежнасці ад спосабу ажыццяўлення чалавекам руху, спосабу перамяшчэння выдзелены больш дробныя аб’яднанні фразеалагізмаў, што адлюстроўваюць гэтыя разнавіднасці: а) бесперапынна, б) бяссэнсава, без толку, в) групамі, г) ззаду, д) марудна, стомлена, цяжка – лёгка, е) неадступна, за кім-небудзь, ё) побач, за рукі, ж) пяшком, рытмічна, шырока, з) рэзка, і) стройна, роўна – нязграбна, кульгаючы, к) хутка, паспешліва.

Паводле структуры артыкула новага слоўніка аўтары кіраваліся прынцыпамі ўкладання класічных слоўнікаў. Аснову слоўнікавага артыкула складаюць фразеалагізм і яго значэнне, з ліку марфалагічных прыкмет выкарыстаны ўказанні на магчымыя граматычныя формы роду, ліку, падаюцца варыянтныя канчаткі асобных кампанентаў, указваюцца выклікавыя фразеалагізмы, што не маюць значэння, а служаць для выражэння эмоцый і пачуццяў, дапоўненыя ўказаннямі на стылістычныя характарыстыкі і функцыянальна-стылёвыя афарбоўкі, напрыклад:

ДУШЫ (-У) ПРАСЛУХАЮЧЫ / ПАСЛУХОЎВАЮЧЫ
рабіць. *Разм.* Шчыра, сумленна, аддана (рабіць, працаваць)
(М-К-1972: 83).

ДОЎГАЯ ГІСТОРЫЯ. Мн. не ўжыв. *Неадабр.* Пра тое, што
вельмі доўга расказаць, доўга чакаць (Ф-1993: 129).

І ПАРЫ З ГУБЫ (-ОЎ) НЕ ПУСЦІЦЬ / ВЫПУСЦІЦЬ. Не
гаварыць лішняга, маўчаць (Д-2000: 93).

Падрыхтоўка слоўніка фразеалагізмаў новага тыпу абумоўлена і
лінгваметадычнымі задачамі, паколькі выключную ролю і месца ў
працэсе навучання і выхавання маладога пакалення займае навучанне
роднай мове, мэтай якога сёння з'яўляецца фарміраванне і развіццё
сістэмы кампетэнцый, што складаецца не толькі з лінгвістычнай і
камунікатыўнай, але і культурознаўчай, ці культурна-моўнай,
кампетэнцый. У мове, паводле выказвання В. фон Гумбальта,
“заўсёды знаходзім сплаў спрадвечна моўнага характару з тым, што
ўспрынята мовай ад характару нацыі” [2, с. 285].
Лінгвакультуралагічны падыход да вывучэння фразеалогіі, засваенне
яе адзінак з'яўляецца асновай фарміравання ў студэнтаў
лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі як будучых спецыялістаў
найперш сферы адукацыі, што павінны фарміраваць
лінгвакультуралагічную кампетэнцыю навучэнцаў сярэдняй школы,
якая, у адпаведнасці з адукацыйным стандартам, патрабуе валодання
мовай, яе адзінкамі як сістэмай захавання і перадачы каштоўнасных
арыенціраў культуры беларускага народа, здольнасці карыстацца і
авалодваць культурнымі здабыткамі ў працэсе маўленчых зносін.

Фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы, як і кожнай іншай,
фіксуюць галоўнае ў жыцці чалавечага грамадства, канцэнтруюць
мудрасць многіх нашых продкаў, яны з'яўляюцца крыніцай пазнання
ўстановак культуры нашага народа, яго менталітэту, складу розуму і
спосабаў пазнання свету і яго вербальнага адлюстравання. У сувязі з
такой спецыфікай і найперш кансерватыўнасцю і высокай ступенню
акумулятыўнасці, фразеалагічныя адзінкі выступаюць асаблівымі
кагнітыўна-семіятычнымі адзінкамі мовы, вербальным вынікам
пазнання і ўспрымання свету, і разам з тым адзінкамі, у моўнай
прасторы якіх у сціслай вобразнай форме зафіксаваны вопыт
мінулых пакаленняў.

Знаёмства з фразеалагізмамі, сістэматызаванымі паводле
тэматычных груп, падгруп і інш. у слоўніку, паспрыяе не толькі
ўзбагачэнню фразеалагічных запасаў кожнага носьбіта беларускай
мовы, але далучыць да культуры нашага народа, дапаможа яе

ўспрыняць і асвоіць, паслужыць выхаванню і аб'яднанню ў адзіны беларускі народ.

Слоўнік стане першай спробай фразеаграфічнага тэматычнага сістэмнага збору фразеалагізмаў, што функцыянуюць у беларускай мове і з розных бакоў характарызуюць чалавека, беларуса, дэманструюць выпрацаваныя нашымі продкамі правілы, нормы і ўстаноўкі жыцця, найбольш акцэнтуючы ўвагу на адмоўным, тым самым служачы лінгвадыдактычным матэрыялам выхавання кожнага новага пакалення, фарміравання нацыянальна свядомых беларусаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Данилович, Н. А. Развитие фразеологии в Беларуси / Н. А. Данилович // К 60-летию профессора А. В. Жукова. Юбилейный сборник научных трудов / Отв. ред. В. И. Мокиенко; НовГУ им. Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2007. – 200 с. – С.40-47.

2 Гумбольдт, В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию; пер. с нем. яз. Под ред. и с предисл. [с. 3-35], Г. В. Рамишвили. – 2-е изд. – М.: Изд. группа “Прогресс”, 2000. – С. 37-300.

В. В. ШУР

(г. Мазыр, Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна)

МАЛАЯ РАДЗІМА Ў ПСЕЎДАНІМАХ ЯКУБА КОЛАСА

Псеўданім (ад грэч. *pseudonymos* – “ілжыва названы”) – выдуманая імя або прозвішча, пад якім выступаюць некаторыя пісьменнікі, мастакі, вучоныя, грамадскія дзеячы і інш. Беларускія псеўданімы вядомыя з XVI ст. Выдатным творам антыўніяцкай публіцыстыкі лічыцца “Апокрысіс” (Вільня, 1597) *Хрыстафора Філарэта* (псеўданім Марціна Бранеўскага). Прырода беларускіх псеўданімаў даследавана яшчэ недастаткова, хаця паходжанне, словаўтварэнне такіх уласных найменняў нярэдка цікавіць многіх, асабліва даследчыкаў творчасці пісьменнікаў, грамадскіх дзеячаў, вядомых вучоных.

У псеўданімах, у адрозненне ад прозвішчаў, выразней праяўляецца лексічнае значэнне. Праўда, падабраць ключ да